سحر امداد

ٻارن جي ٻُجهارت ٻجهڙي

ٻجهارت اسين ننڍي لاڪون ٻڌندا اچون . ڏيندا ۽ پڇندا اچون. ٻجهارت کي ٻولڻ ، ڏڪ هڻڻ، يا ان کي پڇڻ ڪانوِءَ واري خوشي ماڻڻ جي اعا هير اسان کي ننڍي هوندي کان آهي. ٻارائپ وهيءَ جون اهي ٻجهارتون يقينن سادبون هونديون آهن ۽ ٻر انهن کي پڇڻ / سجهي ڪرڻ ۾ ڏاهپ کان ڪم وٺڻو پوندو آهي. ائين ٻولها ٻولها، تجسس، جستجو ۽ جاکوڙ جي مٽي اسان کي ننڍي هوندي کان سري ٿي. اسان جي وڏڙن نه رڳو ٻارڙن جي وندر ۽ ورونهن لاءِ ۽ ڪين رڌل رکڻ لاءِ ٻجهارت جي وٺ ايجاد/تخليق ڪئي، بلڪ منجهن ٻولا ۽ پنهنجي ٻوليءَ ۽ سيپتا جي جاڻ جو مادو پڻ پيدا ڪيو. ائين وڏڙن جون ناهيل ٻارائيون ٻجهارتون ٻڌي ۽ پڇي خود ٻارڙن ۾ به ٻجهارتن جوڙڻ جي چوس پئي.

جيستائين ”ٻجهارت“ لفظ جو تعلق آهي، ته ان جي اصليت لاءِ مختلف رايا آهن ـــ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ پنهنجي هڪ مضمون ”سنڌي سلوڪ ۾ ٻجهارت“ ۾ هيءَ راءِ ڏني آهي :

”ٻجهارت جو لفظ هنديءَ کان آيو آهي“ (١)

ساڳئي مضمون ۾ اڳتي لکيل آهي ته :

”اصل لفظ ’بجهارت‘ يا ’بجهول‘ آهي يعني رازيا لفظي پردن ۾ لڪايل حقيقت.“ (٢)

ڊاڪٽر نبي‌بخش خان بلوچ ”ٻجهارت“ (ٻجهارت) کي سنڌيءَ
جو پنهنجو لفظ تو ڪوٺي :

”هر جيئن ته سنڌي ٻولي هنديءَ کان زياده قديم آهي،
انهيءَ ڪري گمان سان چئي سگهجي ٿو ته ’ٻجهارت‘
سنڌيءَ جو پنهنجو لفظ آهي جو ”ٻوجهه“ يا ”ٻجهڻ“
سان سمجهڻ ۽ پروڙڻ جي معنيٰ ۾ رائج ٿيو،
۽ بالآخر ڳجهه راز يا مام جي معنيٰ ۾ استعمال ٿيڻ لڳو.“ (۲)

ان راءِ جي شاهدي ڊاڪٽرصاحب شاهه جو رسالو ”سر رامڪلي“ ۽
رسالو غلام محمد خانزئي ”سر گهاتو“ مان ٻه بيت پڻ ڏنا آهن،
جن ۾ لفظ ”ٻجهارت“ ڪتب آيو آهي. هتي انهن بيتن مان اهي
سٽون ڏجن ٿيون :

ٻولي ” ٻجهارت“، جوڳيان سنڌي ذات جي

ٻولي ”ٻجهارت“، ڀڪڻ ٻولياٺون

ان ڪانپوءِ ڊاڪٽر صاحب لکي ٿو ته :

”لفظ ’ٻجهارت‘ جڏهن ڳجهه، راز يا مام جي معنيٰ ۾
سنڌيءَ ۾ رائج ٿيو ته غالباً عوام ۾ پڻ ”ڳجهه“ لفظ سان
’ٻجهارت‘ سان ٺهڪندڙ لفظ ’ڳجهارت‘ مقبول ٿيو.“ (۳)

سچ ته اهو آهي، ته سنڌي - هنديءَ جا ڪيترائي لفظ ۽
صنفون مشترڪ آهن، جيئن : دوهو، گيت، سينگار... ۽ سڀ
کان مکيه ڳالهه اها آهي، ته سنڌي - هندي شاعريءَ جو بحر ”ڇند“
۾ مشترڪ آهي. ان ڪري سنڌي - هنديءَ ڇند سمجهڻ کپي. انهن
سڀني ننڍي ڪنڊ جي لوڪ توڙي ڪلاسيڪل شاعري گهڻي ڀاڱي
ڇند تي آڌارڪ آهي. اهو هڪ دلچسپ تقابلي جائزو ٿي سگهي

ڏو، پر اهو اسان جو موضوع نہ آهي سو اچو تہ پهرين "ٻجهارت" کي اُڪلايون . "ٻجهارت" جي ڊاڪٽر بلوچ صحيح معنيٰ لکي آهي:

"هندي ۾ لفظ "ٻجهارت" موجود آهي ۽ ان جي معنيٰ آهي حساب ڪتاب صاف ڪرڻ ." (٥)

"بجهارت" جي هنديءَ ۾ اهائي معنيٰ آهي :

(٦)Settlement or adjustment of accounts = بجهارت

پر ڊاڪٽر صاحب "ٻجهارت" مان "ڳجهارت" لفظ نهڻ جي ڏس ۾ لفظ "غالباً" ڪتب آندو آهي، ۽ اهو بہ چيو آهي ، تہ سنڌي هنديءَ کان قديم آهي ان ڪري "ٻجهارت" سنڌيءَ مان هنديءَ ۾ ويو آهي. ان ڏس ۾ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي راءِ آهي تہ اهو لفظ اصل سنسڪرت جو آهي . ڊاڪٽر سنديلو لکي ٿو تہ :

"ڳجهارت (سنسڪرت)" ڳُهيہ (تمام اونهو) + آرٿ (مطلب) مان نهيل آهي جنهن جي معنيٰ آهي: تمام اونهي مطلب واري حقيقت يعني اها حقيقت جنهن ۾ اونهي رمز رکيل هجي." (٧)

منهنجي راءِ ۾ تہ "ڳجهارت" ۽ "ٻجهارت" ٻيئي لفظ سنڌي آهن. يا "ٻجهارت" (هنديءَ ۾ بجهارت) سنڌي - هنديءَ جو مشترڪ لفظ آهي ۽ اهو لفظ سنڌيءَ ۾ بہ مستعمل رهيو آهي . جيستائين "ڳجهارت" جو تعلق آهي ، تہ اهو نج سنڌي لفظ آهي :

" 'ڳجهارت' ڳجهڙي ، جنهن کي ڪن نہ ٻجهڙي"

اها پارائي ڳجهارت ٻڪ سان لوڪ دور جي آهي . هونئن بہ "ڳجهارت" جو چيد ڪندا-ين تہ اهو ٿيندو : "ڳجهہ + ارٿ" ۽ ان جي معنيٰ آهي ڳجهو ارٿ يا لڪل مطلب .

موجود سٽائون واري ڳجهارت جي دور جو اڃا تعين نہ ٿي سگهيو آهي ، جيئن ڊاڪٽر بلوچ چيو آهي.

"ڇني نٿو سگهجي ته موجوده سناءُ واري ڳجهارت ڪڏهن ۽ ڪيئن وجود ۾ آئي، مگر غالباً ان جي ابتدا مخفي سنيهي يا پيغام سان ٿي." (٨)

انهن مخفي سنيهن ۽ پيغامن جا ڊاڪٽر صاحب ٻه پهلو ڄاڻايا آهن:

(١) نينهن (٢) سماجي ۽ سياسي

۽ اهي ٻئي پهلو ايترا ئي قديم آهن، جيترو هن ڌرتيءَ تي خود انسان. ان ڪري اهو چوڻ صحيح ٿيندو، ته ڳجهارت جون پاڙون به پراچين - لوڪ - اتهاس ۾ ڪتل آهن ۽ ڊاڪٽر بلوچ پاڻ به چيو آهي ته:

"انهيءَ لحاظ کان هن فن جي تاريخ ۾ هڪ حد تائين محبت ۽ مجاز جي تاريخ سان وابسته آهي، جا ڪافي جهوني پراڻي آهي." (٩)

ان سان گڏوگڏ ڊاڪٽر صاحب ان فن جو ابتدائي زمانو سومرن جو دور ٿو ڄاڻائي:

"سنڌ ۾ رومانن ۽ افسانن جي عروج وارو دؤر سومرن جو آهي، جنهنڪري هن فن جي تاريخ جي ابتدا جو دؤر پڻ اهوئي سمجهڻ کپي." (١٠)

دراصل، سومرن جو دؤر ڳجهارت جي فن جو "ابتدائي تاريخي دؤر" نه، بلڪ ان فن جي "تاريخي عروج" جو دؤر آهي ۽ ان جي مکيه ثابتي خود "ڳجهارت" جو گهاڙيٽو (form) آهي جيڪو چند تي آڌارڪ آهي ۽ قديم آهي. مخدوم صاحب اهو بلڪل صحيح چيو آهي ته:

"سنڌيءَ ۾ به ڳجهارت قديم شاعريءَ جو هڪ قسم آهي." (١١)

ڪجهارت هڪ-سٽي به ٿئي، ٻه-سٽي به ٿئي، ٽه-سٽي به ٿئي ۽ گهڻ-سٽي به ٿئي. ان مان ڪن جو گهاڙيٽو دوهي جو آهي ته ڪن جو دوهي-سورٺي سان ميل وارو، ته ڪن جو ڏوهيڙي يا بيت وارو. اهڙين ڪجهارتن کي اسين انهن جي گهاڙيٽي پٽاندر دوهو-ڪجهارت، دوهو-سورٺو ڪجهارت چئي سگهون ٿا. هيٺين دوهو-ڪجهارت ان ڏس ۾ ثبوت طور پيش ڪجي ٿي:

"ست جو لکو نرنانءُ کي، ولايت ڏنائين،

مرض جو ڪري نار ڪٽي، ليکي جي نيائين. (۱۲)

پلوڙ ڪجهارت آهي. سينى وصفين سهٽي. انهيءَ ٻه-سٽي ڪجهارت جي هر سٽ ۾ ٻه چرڻ آهن. يعني ڪل چار چرڻ آهن، جيڪي دوهي (توڙي سورٺي) ۾ لازمي ۽ فطري ساهيءَ طور ايندا آهن. ٻنهي سٽن جي پڇاڙيءَ ۾ يعنى ٻئي ۽ چوٿين چرڻ ۾ قافيو (ڏنائين - نيائين) اچي ٿو. ان ڪجهارت جا ٦ (ڇهه) پاوا آهن:
ست مو: واجهه (وجهه)، نرنانءُ ڏهيسر، ولايت: سورت (صورت)، مرض جي ست، سيتا، ليکي جي ساڏڪي (سا + ڏڪيءَ)
يعني:

وجهه لکو ڏهيسر کي، صورت ڏنائين،

سٽ ڪري سيتا کٽي، سا ڏڪيءَ نيائين.

پهرين سٽ جي پهرين چرڻ ۾ ۱۳ ۽ ٻئي ۾ ۹ ماترائون آهن. ٻئي سٽ جي پهرين چرڻ ۾ ۱۳ ۽ ٻئي ۾ ۹ ماترائون آهن. هر سٽ ۾ ماترائن جو جوڙ ۲۲ ٿئي ٿو. ڪجهارت جو موضوع به قديم آهي ۽ ڪجهارت کي هڪ معنيٰ پڻ آهي.

سنڌي ڪلاسيڪل شاعريءَ جي هڪ اهم نقاد الياس عشقيءَ جي راءِ ۾:

”بيت جو فن دوهي ۽ سورٺي مان نڪتل آهي“. (۱۳)
دوهي ۽ سورٺي جا سنڌيءَ ۾ مروج گهاڙيٽا هن ريت آهن :

ٻه - سٽو بيت

(۱)

——— ، ——— قافيو ،
——— ، ——— قافيو . (دوها فارم)

(۲)

——— قافيو ، ——— ،
——— قافيو ، ——— .

(۳)

——— ، ——— قافيو ،
——— قافيو ، ———

(۴)

— — قافيو ، ——— ،
——— ، —— قافيو .

ٽه - سٽو بيت

(۱)

——— ، ——— قافيو ،
——— ، ——— قافيو ،
——— قافيو ، ——— .

(۲)

——— قافيو ، ——— ،
——— ، ——— قافيو ،
——— قافيو ، ——— ،

عشقي صاحب پڻ ان ڏس ۾ وضاحت ڪندي لکي ٿو:

"قافيو دوهي جي پيرويءَ ۾ سٽ جي پڇاڙيءَ ۾ ...
يا سورٺي جي نموني سٽ جي وچ ۾ آڻڻ لازمي آهي". (١٤)

عشقي صاحب جي انهيءَ راه جي روشنيءَ ۾ اسين جڏهن "ڳجهارت" جي گهاڙيٽي تي ويچاريندا سين ته ڳجهارت جو گهاڙيٽو به انهن ٻن نمونن جو آهي، جنهن ڪري اسين چئي سگهون ٿا ته:

"ڳجهارت جو فن به دوهي - سورٺي مان نڪتل آهي". (١٥)

سنڌ جي لوڪ-ساهت ۾ ڳجهارت جو پد گهڻو اوچو آهي. مخدوم صاحب پنهنجي مضمون "سنڌي سلوڪ ۽ ڳجهارت" جي شروعات ئي ان سٽ سان ڪئي آهي:

"ڳجهارت سنڌي سلوڪ ۾ هڪ اعليٰ چيز آهي."(١٦)

اهڙي "اعليٰ چيز" جو جيڪڏهن اهو قدر نه ٿيو، جنهن جي اها حقدار هئي، ته اهو ويل اسان جي سموري ساهت ۽ ڪلا سان وهيو آهي. ان جو مکيه ڪارڻ اسان جو ڏکري ياڻتو اهو چٽ آهي، جيڪو پڙهيو ته آهي؛ پر ڪڙهيو نه آهي (پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾! شاهه لطيف): جنهن پنهنجي اعليٰ روايتن ۽ قدرن کي تياڳ ڏيئي ڇڏيو آهي. ڳجهارت جي جوڙ، اوسر ۽ ڦهلاءُ به انهن ماڻهن هٿان ٿيو آهي، جيڪي ڏکري ياڻتا نه هئا. جيئن ١٨٨٨ع ۾ ڪوڙومل چندن مل کلناڻي پنهنجي مهيڙيل "سنڌي ڳجهارتن جو ڪتاب" ۾ لکيو آهي ته:

"مون ڀانئ به ڏٺو ته جي ماڻهو اڻ پڙهيل ۽ دهقاني سڏجن ٿا، سي ڪئن پنهنجو عقل ويڙهائين ۽ خيال

ڊوڙائين ٿا ۽ پاڻ وندرائين ٿا، سا ڳالهه ته ڳجهارتن مان معلوم ٿئي ٿي." (١٧)

ٿي سگهي ٿو ته ڪن ماڻهن لاءِ شعوري طور تي ڳجهارت وقت گذاريءَ جو سستو ۽ سولو مشغلو هجي؛ پر لاشعوري طور تي ڳجهارت وسيلي سنڌ جي سيتا جي سيني اهڃاڻن جهڙوڪ: ٻولي؛ اکر- پنڊار؛ واقعن، قصن، سورمن، سورمين، ڏنڌن، ليکن، ٻوڪن، ٻڪين، ڪپڙن، نالن، ماڳن، مڪانن، گاهن، هٿيارن ٻنهوارن، رڃن، وڪرن، لوهن، ڪاٺن . . . جو سڀ- پاسائون چٽ اسان آڏو اجاگر ٿيو وڃي.

ڳجهارت جي جوڙ ۽ سٽاءُ ڪي ڏسي، نه رڳو سگهڙ سياڻن، اکابرن ۽ ڏاهن جي ذات جو داد ڏيڻو ٿو پوي، پر ساڳئي وقت انهن ڳجهارتن مان سنڌ جي تاريخي، سياسي، سماجي ۽ ثقافتي ڄاڻ ٻڻ ملي ٿي. سٽروارين ڳجهارتن تي ٻهر منظر ۽ لاڳاپيل تصوا ڪهاڻي اچي ٿي وڃي:

جنهن عضوي ويڙا سپرين، تنهن عضوي ويندي سانِ،
عضوي سنڌيون ڳالهڙيون، عضوي چئوندي سانِ.

ان ڳجهارت ۾ هڪڙو ئي پانو آهي: "منهن" پر "منهن" جي معنائن ۾ ڪتب آندل آهي (١) منهن = منهن، مک، چهرو (٢) منهن = رُخ، طرف، پاسو، ڏس.

پڇڻي:

جنهن منهن ويڙا سپرين، تنهن منهن ويندي سانِ،
منهن سنڌيون ڳالهڙيون، منهن تي چئوندي سانِ.

اها ڳجهارت دوهو- ڳجهارت جو سهڻو مثال آهي. ان ٻه- سٽي ڳجهارت ۾ قافيو (ويندي سانِ — چئوندي سانِ) هر سٽ جي پڇاڙيءَ

۾ يعني ٻئي ۽ چوٿين چرڻ ۾ ١١ ماترائون آهن ۽ ائين هر سٽ ۾ ماترائن جو جوڙ ٢٢ ٿئي ٿو، جيڪو دوهي جو معياري بحر ليکيو وڃي ٿو. هيٺين ڳجهارت دوهو-سورٺو ميل ڳجهارت جو انوکو مثال آهي.

ميٺيون ڀيتم جن سان، ڪڙو تن ڀيان،
تهان ڀوء ٿيان، نالو تنهن نار نانءُ جو.

ڀاوا: مٺيون = مصريون؛ ڪڙو = زهر؛ نالو = مجنون، نار نانءُ = ليليٰ.

ڀڃڻي: مصريون ڀيتم جن سان، زهر تن ڀيان،
تهان ڀوء ٿيان، مجنون تنهن ليليٰ جو.

ان ۾ - سٽي ڳجهارت جو ڳهاڙيتو ۾ اهو ئي آهي. جيڪو عشقي صاحب ۾ - سٽي - دوهي - سورٺي ميل واري بيت جو ڀڌائي ٿو، يعني:

———————، ——— ڀيان،
——— ٿيان، ————.

ان ڳجهارت ۾ ۾ چار چرڻ آهن. قافيو "ڀيان" ڀهرين سٽ جي ڀڄاڙي ۾ (ٻئي چرڻ ۾) ۽ ٻي سٽ جي وچ ۾ (ٽئين چرڻ ۾) اچي ٿو. ڀهرئين چرڻ ۾ ١٣ ۽ ٻئي چرڻ ۾ ٩ ماترائون آهن. جڏهن ته ٻئي سٽ جي ڀهرين چرڻ ۾ ٩ ماترائون ۽ ٻئي ۾ ١٣ ماترائون آهن ۽ هر سٽ ۾ ماترائن جو جوڙ ٢٢ ٿئي ٿو.

ڳجهارت جي ايجاد / تخليق جي ڏس ۾ مخدوم صاحب هڪ نهايت اهم ڳالهه ڪئي آهي:

"سمجهڻ ۾ اچي ٿو ته ڳجهارت جنهن اول ايجاد ڪئي آهي، انهيءَ مخفي پيغام ڏيڻ جو هڪ نمونو ايجاد

ڪيو هجي ته عجب نه آهي. مثال طور جنگ ۾ جيئن ڪي خاص اشارات هوندا آهن جو دور دراز فاصلي تان انهيءَ جي ذريعي هڪ ٻئي کي سمجهائي سگهجي ۽ ڪو ٻيو ماڻهو معلوم نه ڪري سگهي." (۸)

ڊاڪٽر بلوچ ۾ ان راهه کي قابل قدر سڏيو آهي:

"انهيءَ ۾ ڪو به شڪ ڪونهي، ته سنڌ جي درٻارن ۾ 'فن ڳجهارت' اهوئي مقصد ادا ڪيو، جو اڄڪلهه جا مخفي ڪوڊس (Codes) ۽ مليٽريءَ جا ڪوڊ ورڊ (Code word) ادا ڪن ٿا (۹).

انهيءَ ۾ ڪو به شڪ نه آهي، ته سڪي سڌاڻي سنڌڙيءَ تي ڌارين جي حملن، غيرن جي ڄاڻهن، ڦورو ۽ ڌاڙيل قومن جي ڦرلٽ، پنهنجن جي غدارين نه رڳو سنڌين جي ڳچيءَ ۾ غلاميءَ جو ڳٽ وڌو ۽ سنڌين جي ملڪيتن، زمينن، گهرن، واپارن ۽ نوڪرين تي قبضا ڪيا ويا؛ بلڪ سنڌين جو ٻوليءَ ۽ ثقافت کي تباهه ڪرڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏي وئي. اها صورتحال صدين کان هلندي اچي، جيئن امداد چيو آهي:

"سنڌ صدين کان دلوراهه جي نگري آهي"

۽ سنڌي پنهنجي ئي ڌرتيءَ تي نڌڻڪا، ويچارا ۽ ويڳاڻا ٿي ويا. ان صورتحال کي هڪ لوڪ-شاعر ڪيڏي نه ڏکار سان وائکو ڪيو آهي:

"گدڙ چڙهيو گهوڙي تي، لٺوڪڙ لوڏي ٻانهن،
ڪنهن کي ڏيان ڏانهن، ساندو ڏٺي سنڌ جو."

ائين دشمن جي آڇلايل هڏين کي چوپيندڙ مڪاني چغلخور ايجنٽ محب وطن سنڌين جو هر دؤر ۾ ويهڻ وهه ڪري ڏنو.

سنڌ جي ڳالهه ڪرڻ تي نياس هئا، ڪانچن ۾ پليون هيون، ڦاهيون هيون، سوريون هيون، گوليون هيون . . .

هن سٽرين دؤران جڏهن دنيا جا مهذب ملڪ، دانشور ۽ ليکڪ ڌرتيءَ تي ڪٿي به انسان ذات تي ٿيندڙ ظلم تي سخت احتجاج ڪن ٿا؛ بربريت ۽ وحشانيت بين الاقوامي اطلاعاتي ميڊيا: اخبار، ريڊيو ۽ ٽيليويزن کيسانو موري، خيرپور ناٿن شاهه، ميهڙ، ڳوٺ طيب ٿهيم . . . جي ڪوس ۽ بمباريءَ جي خبرن کي سڄي دنيا ۾ پکيڙين ٿا؛ تڏهن اسان جا اطلاعاتي ميڊيا ان باري ۾ گونگا ٻوڙا ٿيا وڃن. هيئن خالي سنڌين تي سڌيون گوليون هلايون وڃن ٿيون. جيئرن جاڳندڙ انسانن تان ٽرڪون چاڙهيون وڃن ٿيون (٢٠).
۽ انهن کي ڦٽڪندو ڏسي وردي پوش ٽهڪ ڏين ٿا ۽ لانگ بوٽ ڦٽڪندڙ انسانن کي ٺڏا هڻن ٿا؛ جيڪي زخمي ٿين ٿا، تن کي غقوبت گاهن ۾ عذاب ڏنا وڃن ٿا؛ پنهنجي حق گهرڻ تي ٽڪنڪيءَ تي چاڙهي ڦٽڪاهنيا وڃن ٿا ۽ اهڙن شرمناڪ وحشي منظرن کي ڏسڻ لاءِ ماڻهن جا ميڙ ڪٺا ڪيا وڃن ٿا. تڏهن به هي ” اونداها دور جڏهن سنڌ تي ڪڏهن طاقت ۽ نگيءَ سان ڌارين جو راڄ هو ۽ انهن سنڌ ڌرتيءَ جي سورن سان جيڪي ويل وهايا ۽ جن جي احوالن سان تاريخون ڀريون پيون آهن، انهن بابت رڳو سوچيندي ئي لڱ ڪانڊارجيو وڃن. ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ جي انهن ايامن ۾ سنڌين پنهنجي آجپي لاءِ وڏيون ويڙهيون ڏنيون. گهر تڙ گهوريا. سر قربان ڪيا.
انهن ويرن ۽ وريامن، سورهيه سورمن کي پڙن ۽ پانن، سگهڙن ۽ مگڻهارن ڳايو ۽ انهن جي سورهيائيءَ جي سگند کي سڄي سنڌ ۾ ڦهلايو: ”ڳاهارت“ جي ايجاد تخليق به اهڙن اونداهن ايامن ۾ روشنيءَ جي ڪرڻي مثال هئي ۽ جيئن ته ”شعر“ کي جهت ياد

ڪري سگهجي ٿو، ان ڪري ”ڳجهارت“ جو گهاڙيٽو (Form) بہ شعري رکيو ويو:

”حاڪم جي ذات جي لڳي، اتي اوزارن باهہ جا ڪيا“

پاوا: حاڪم جي = جنگ؛ ذات جا = جهونجهار؛ اوزار = تراريون؛ باهہ جا = تجلا.

يعني: ”جنگ جهونجهارن جي لڳي؛ اتي ترارين تجلا ڪيا“(٢١)

اها ڳجهارت ان جنگ بابت آهي، جڏهن چنيسر دهليءَ مان سنڌ تي لشڪر چاڙهائي آيو هو ۽ سنڌين پنهنجي بهادريءَ جا جوهر ڏيکاريا هئا. ان ڏس ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکيو آهي، تہ:

”دودي - چنيسر ۽ سومرن جي دور جي پڻ واقعن بابت

ڳجهارتون اچا تائين رائج آهن“.(٢٢)

اها ڳجهارت هڪ-سٽي آهي ۽ شعري گهاڙيٽي (Poetic form) ۾ آهي ۽ سنڌي سورهين جي سورهيائي جي ساراهہ ۾ جوڙيل آهي، ۽ وڏي معنيٰ رکي ٿي. ڳجهارت جا ٻہ چرڻ آهن. پهرئين ۾ ١٤ ۽ ٻئي چرڻ ۾ ١٥ ماترائون آهن ۽ سٽ جي ماترائن جو جوڙ ٢٩ ٿئي ٿو. ان جنگ جي حوالي سان هڪ ٻي هڪ-سٽي ڳجهارت پيش ڪجي ٿي:

” نالا ذات ناريون جهل، تہ ڀوڪ آن جون ڏيانهہ. “

پاوا: نالا = سمو (سما)؛ ذات ناريون = سميون (سامون)؛ ڀوڪ جون = ڇليون؛ ان جون = ڇانيون (ڇانئي).

يعني:

سما! سامون جهلہ، (تہ) ڇليون ڇانئي ڏيانهہ.“ (٢٣)

ان ڳجهارت ۾ سنڌي دودن جوڌن جي سورهيائي جي ساراهہ سان گڏ، سنڌين جي ”سام جهلڻ“ واري اعليٰ قديم روايت جو بہ

ذڪر ملي ٿو. ”ڇليون ڇاڻ“ ۾ سنڌي طرز جي جنگين جو قديم اصطلاح آهي. ان ڳجهارت کي اسين ’سورٺا-ڳجهارت‘ چئي سگهون ٿا. ڳجهارت ۾ ۾ چرڻ آهن. ٻهرئين چرڻ ۾ ١١ ماترائون ۽ ٻئي چرڻ ۾ ١٣ ماترائون آهن؛ سٽ ۾ ماترائن جو جوڙ ٢٤ ٿئي ٿو. سورٺي لاءِ ”ڇند“ جو اهو معياري بحر آهي. ساڳئي موضوع سان لاڳاپيل هڪ ٻي ڳجهارت:

”نار نڪتي شهر مان، پوک جي ڪندي وٺي،
نرنانءُ ڳڌيس ڪونه ڪو، تڏهن وڃي ڪپڙي جي پيئي.“

پاوا: نار=ٻاگهي، شهر=وڳهه؛ پوک جي = موڪ (موڪلائيندي)
نرنانءُ = دودو؛ ڪپڙي جي = سام .

يعني:
”ٻاگهي نڪتي وڳهه مان، موڪلائيندي وٺي،
دودو ڳڌيس ڪونه ڪو، تڏهن وڃي سام پيئي.“ (٢٣)

جنگ ۾ جڏهن سنڌي سورما سر ڏئي سرها ٿيا، هن ڳجهارت ۾، ان ڪان پوءِ جو جيت چٽيل آهي. ”سام پوڻ“ واري اعليٰ روايت جو ذڪر ڪيل آهي. اها ”دوهو-ڳجهارت“ جي گهاڙيٽي ۾ جڙيل آهي. هر سٽ جي ٻهرئين ۽ ٻئي چرڻ ۾ ١٣-١٣ ماترائون ۽ هر سٽ ۾ ماترائن جو جوڙ ٢٦ ٿئي ٿو. هيٺين ڳجهارت ۾ دوهي جي سٽاءُ واري آهي:

” ڪپڙو ڏيرن من ۾، ڪپڙو ڏير نه ڪن.“

’ڏيرن‘ لفظ مان ئي ظاهر آهي، ته ’ڳجهارت‘ سڄي سمجهي ٻنهونءَ مان آهي:

پاوا: ڪپڙو = آبت (آڌي)؛ ڪپڙو = سنبت (سبتي).

يعني:

آئي ڏيرن من ۾، سڀني ڏير نہ ڪن. (٢٥)

'ڳجهارت' جوڙيندڙ سگهڙ سستيءَ جي سور - اور' تہ ڪري ٿي ٿو؛ پر ساڳئي وقت هو ڏاڍي سياڻپ سان "ڏيرن جي من جي مديءَ" ڪي بہ وانگو ڪري ٿو. "ڏير" اسان جي لوڪ ڪلاسيڪل، نيم - ڪلاسيڪل توڙي جديد شاعريءَ ۾ "ڏارين" جي (Symbol) طور ڪتب آيو آهي، ان جي شاهديءَ ۾ لطيف جو هي بيت ڏيڻ ڪافي ٿيندو:

"ڏريان ٿي ڏاريان، مِٽ - مٽيءَ جا نہ ٿيا،
مدي ڏيرن من ۾، آهِ ڪليو ڪيڪاريان،
صبح ٿي ساريان، تہ آءٌ نہ اوطاقن ۾."

اها مٿي ڏنل ڳجهارت دوهي جي گهاڙيٽي ۾ رچيل آهي. ان ۾ ٻہ چرڻ آهن. پهرئين چرڻ ۾ ١٣ ۽ ٻئي چرڻ ۾ ١١ ماترائون آهن ۽ سٽ ۾ ماترائن جو جوڙ ٢٤ ٿئي ٿو، جيڪو دوهي - ڇند' جو معياري بحر پڻ آهي. هتي، هڪ ڳالهہ چٽي ڪري ڇڏيان، تہ هڪ - سٽيون ڳجهارتون نثر ۾ بہ آهن. ۾ اسين نثري ۽ شعري ڳجهارتن کي متعين معيار پٽاندر ڌار ڪري، سگهون ٿا. هڪ - سٽين شعري ڳجهارتن لاءِ هڪ مکيہ ڳالهہ اها بہ آهي تہ ڳجهارت جو اهو گهاڙيٽو ٿي ٻنهہ آڳاٽو لڳي ٿو. ڇاڪاڻ تہ ڪيتريون چوڻيون ۽ پهاڪا (شعري) بہ اسان کي هڪ - سٽا ملن ٿا، جهڙوڪ:

"يارن جهڙو ناهي ڀر، ڌيئي جهڙي ناهي جوت."

پوءِ جيئن جيئن سنڌي شاعريءَ جي اوسر ٿيندي ٿي ويئي، تيئن پين صنفن وانگر ڳجهارت بہ تجرباتي ارتقائي مرحلا طيءِ ڪندي پنهنجي عروج تي پهتي آهي:

"سکڻن وڏيڪ معنوي نزاڪت پيدا ڪرڻ خاطر اکِتي
وک وڌائي، ۽ بيت جي ڪجهارت ستي." (٢٧)
هيٺين ڪجهارت بيت جي سناءُ واري آهي ۽ ڏوهيڙو- ڪجهارت
جو هڪ سهڻو مثال آهي:

" پند ذاتين جا پڌرا، جتي پوک هڪيءَ جو پئون
هن ٻہ نالا ڪوڙيا، ٻيئا راوت رُون،
جي عضوي عورت جي پئون، تن جو نرنانءُ مس ٿئي."

ياوا: پند = گام، ذات = گجر؛ پوک = لڙي (لڙيون)؛
هڪي = باشو (باشا)، نالو = ڪيمو (ڪيما)؛ نالو =
راوت؛ عورت = مومل؛ عضوو = منهن؛ نرنانءُ = موٽڻ:
پڙهڻي:

"گام گجر جا پڌرا، جتي لڙيو باشا پئون؛
هن ٻہ ڪيما ڪوڙيا، ٻيئا راوت رُون؛
جي منهن مومل جي پئون، تن جو موٽڻ نہ ٿئي." (٢٨)

ان بيت- ڪجهارت جي آخري سٽ لطيف سائينءَ وٽ هيٺن
ٿي آئي آهي:

" جو منهن مومل جي پوءِ، موٽڻ تہ مس ٿئي." (٢٩)

"ڪجهارت" جي صنف سنڌي ادب جو املهہ خزانو آهي.
جيئن مخدوم صاحب چيو آهي:

" بهرحال ڪجهارت کي سنڌي ادب جي جان ڪٺي
چئجي تہ ٻہ منهنجي خيال موجب بيجا نہ ٿيندي." (٣٠)

تہ پوءِ انهيءَ سنڌي ادب جي "جان" جي سانڀ ۽ سنڀال جو
فرض ٻہ اسان سڀني تي لاڳو ٿئي ٿو؛ ان ڪري انفرادي توڙي
اجتماعي سطح تي ڪجهارت جي فن تي کوجنا لاءِ کوڙ پهلو ۽

موضوع ملي سگهن ٿا، پران لاءِ لازمي آهي، ته سنڌي ادب جي هن منفرد عوامي صنف کي ڪچهرين ۽ ڪانفرنسن، اوطاقن ۽ اوتارن، هر سطح تي متعارف ڪرايو وڃي ۽ ڳجهارت کي محفوظ ڪندڙ سگهڙ سياڻن کي اهو مان ڏنو وڃي، جيڪو هو لهڻن ٿا. اسان جي سنڌي ماڻهن جو اهو وڏو تعداد جيڪو ڪتاب پڙهڻ چاهي ٿي ڪونه اهو ٿي سنڌي ادب جي انهن زباني روايتن جو امين آهي ۽ انهن کي صدين کان سانڍيندو ۽ سنڀاليندو اچي. ۽ اسان جي اڄ انهي جي سار نه لڌي ته سياڻي گهڻي ديرتي چڪي هوندي.

حوالا

(١) مخدوم محمد زمان طالب المولي. "سنڌي سلوڪ ۾ ڳجهارت" نئين زندگي ص ٥ اپريل ١٩٥١

(٢) مخدوم محمد زمان طالب المولي "سنڌي سلوڪ ۾ ڳجهارت" نيئن زندگي ص ٥ اپريل ١٩٥١

(٣) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. "ڳجهارتون" سنڌي ادبي بورڊ ص ٢ ۽ ٣

(٤) ايضاً ص ٣

(٥) ايضاً ص ٢

(٦) A dictionary of Urdu classical Hindi and English John T. Platts p: 35 Oxford University Press, 1974.

(٧) عبدالڪريم سنديلو. وينجهار، ص ١، آر-ايڇ-احمد انڊ برادرس حيدرآباد سنڌ ١٩٥٥

(٨) ڳجهارتون ص ٣

(٩ - ١٠) ڳجهارتون ص ٣

(١١) نئين زندگي اپريل ١٩٥١، ص ٥

(١٢) ايضاً ص ٥

(١٣) الياس عشقي. مهراڻ-٣ ص ٨١ سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو ١٩٨٨
(١٤) ايضاً ص ٨٣
(١٥) نئين زندگي اپريل ١٩٥١ ص ٥
(١٦) ايضاً ص ٥
(١٧) ڪوڙومل چندنمل کلناڻي. سنڌيءَ ڳجهارتن جو ڪتاب ص ڪمشنر جو ڇاپخانو ڪراچي، ١٨٨٨
(١٨) نئين زندگي اپريل ١٩٥١ ص ٥
(١٩) ڳجهارتون "مقدمو" جو فوٽ نوٽ ص ٣
(٢٠) ٽي-وي انٽرويو ١٩٨٩-١-٥ تي ٽيپڪاسٽ ٿيل.
(٢١) ڳجهارتون متن ص ٢٨٣
(٢٢) ايضاً ص ٥
(٢٣) ايضاً ص ٨٥
(٢٤) ايضاً ص ٢٨٦
(٢٥) ايضاً. ٣٦
(٢٦) غلامعلي الانا. لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي ڄام شورو ١٩٧٧
(٢٧) ڳجهارتون، مقدمو ص ٢٧
(٢٨) ڳجهارتون، متن ص ٦٥٢
(٢٩) شاهہ جو رسالو، شاهواڻي ص ١٢٧
(٣٠) نئين زندگي اپريل ١٩٥١ ص ٥